

Kulturno-obrazovna i prosvjetiteljska djelatnost reisa Mehmeda Džemaludin-ef. Čauševića

Senadin Lavić

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka u Sarajevu

**Mehmed Džemaludin-ef. Čaušević, reis, prosvjetitelj,
intelektualac** (Arapuša kod Bosanske Krupe, 1870. – Sarajevo,
28. marta 1938.)

Polemika oko feredže, šešira i autoriteta u tumačenju islama

Između dvaju svjetskih ratova među Bošnjacima se vodi rasprava oko njihova zaostajanja u odnosu na druge narode u njihovu okruženju.¹ Jedan njihov dio neracionalno odbacuje sve što dolazi sa Zapada pa i samo obrazovanje, a drugi dio preferira samo ono što dolazi sa Zapada i odbacuje sve dojučerašnje. U ovoj prilično pojednostavljenoj slici i tom paradoksalnom stanju valjalo je naći put izlaza za bošnjački narod. Svijest o putu ukazivala je na proces koji je nemoguće zamisliti bez obrazovanja bošnjačke svijesti o sebi i svome interesu. Od decembra

¹ Ibrahim Kemura, *Gajret u društvenom životu Muslimana* (1903–1941), Veselin Masleša, Sarajevo, 1986, str. 173. (“Osnovni zadatak Kongresa, prema koncepciji njegovih organizatora, sastojao se u tome da se razmotre i ustanove uzroci zaostalosti Muslimana i nađu rješenja za njihovo otklanjanje.”)

1927. do septembra 1928. godine vodila se žustra polemika u štampi oko vela ili "otkrivanja lica muslimanske žene" i završila je bez nekog velikog zaključka kojim bi se usmjerilo buduće djelovanje. "Uzeto u cjelini" – kako kazuje Xavier Bougarel – "izgledalo je da je inteligencija bila manje podijeljena nego ilmija. U 1928. godini nijedan intelektualac nije zauzeo stav protiv reisul-uleme, a uobičajeni sukobi između prosrpskih i prohrvatskih intelektualaca ili između pristalica različitih političkih partija kao da su bili za neko vrijeme zaboravljeni."² Ova polemika iz 1928. godine vodila je direktno u propitivanje *vjerskog autoriteta* ili pitanje *legitimiteta* govornika o islamu. Izborna kurija negirala je štampi bilo kakvo pravo da raspravlja o islamu i vjerskim temama, a potvrdila legitimitet islamske zajednice da ona to pravo čuva za sebe. Rezultat polemike može se iskazati ovako: raspravljati o islamu iza zatvorenih vrata institucije.

Na Kongresu muslimana intelektualaca, koji je održan u Sarajevu 1928. godine, postavljeno je pitanje zara i feredže. Naizgled jednostavno pitanje, nosilo je u sebi, ustvari, vrlo kompleksan odnos prema vlastitom identitetu, diferenciranju spram okruženja i evropskog identiteta. Šta je uopće značilo uklanjanje vela s lica muslimanke, da li je to bilo samo pitanje mode ili nečega dubljeg? Priča o "otkrivanju muslimanke" mislila je "otkrivanje lica" muslimanki da bi ona mogla raditi, studirati, obrazovati se, sudjelovati u svakodnevnom životu zajednice. To je preduvjet za društveni angažman žena muslimanki.

Pojavio se, nažalost, otpor otkrivanju lica muslimanke. U tome nerazumijevanju pokušao je Osman Nuri Hadžić objasniti da ta tradicija nije islamska i da ta pojava među današnjim muslimanima potječe iz predislamskih izvora. Slijedio ga je Edhem Bulbulović, navodeći da je porijeklo vela i pokrivanja ženskog lica regionalna pojava – arapsko-plemenska i da nema nikakve veze s islamom. Onda su protivnici otkrivanja lica navodili kur'anske ajete gdje se govori o pokrivanju dijelova tijela. Nastala je besplodna svađa oko izvora i njihova tumačenja. U tom času reis Čaušević i njegove pristalice smatraju "pokrivanje lica" jednim od brojnih razloga za ekonomsko i kulturno nazadovanje muslimanske zajednice. Reis Čaušević razmišlja o intelektualnom uzdizanju muslimanke i ne vjeruje da će bez vela na očima doživjeti moralno posrnuće,

² Xavier Bougarel, "Reis i veo: jedna vjerska polemika u Bosni i Hercegovini između dva rata", *Historijska traganja*, br. 6, Sarajevo, 2010, str. 94.

kako su mu prigovarali konzervativni čuvari statusa quo u zajednici. On je smatrao da ograničeno i nedovoljno obrazovanje žena vodi cijelu zajednicu u posrnuće i nazadovanje. Na svu sreću, reis Čaušević nije se previše osvrtao na brojne sitničave prigovore i smiješne razloge konzervativaca koji su imali vrlo ponižavajući stav prema ženama. Iza pitanja vela i pokrivanja lica, zapravo, prepoznajemo pitanje o poziciji žene u zajednici – konzervativci nisu željeli da se promijeni tradicionalno stanje potčinjenosti i neobrazovanosti koje je nametnuto ženi. Ovim pitanjem se pokreće među Bošnjacima važno pitanje ravnopravnosti žene i muškarca. Husein Brkić na Kongresu muslimana intelektualaca 1928. izjavio je da je “nošenje vela običaj, a ne vjerska obaveza”. Mnoge žene otvoreno su podržavale reisa Čauševića. One su insistirale na školovanju i profesionalnom uključivanju žena muslimanki u društvene i poslovne aktivnosti. Šukrija Kurtović naglašavao je da treba forsirati pohađanje škola kod muslimanki, njihovo kvalitetno obrazovanje. Rezolucija Kongresa muslimana intelektualaca nije se nabaška izjasnila o velu, ali je svakako ova polemika poslužila pokretanju pitanja o statusu žene muslimanke. Ahmed Muradbegović prozvao je tadašnju inteligenciju zbog okolišanja, a nakon što je Kongres intelektualaca šutke prešao preko pitanja vela, on je kazao da je Kongres “dobio značenje običnog čaršijskog zbora, a nipošto kongresa intelektualaca”. Tako na početku tridesete godine 20. stoljeća među Bošnjacima imamo unutarnji odnos između intelektualaca, uleme i čaršije (gradske trgovačko-zanatlijske grupe i tradicionalne gradske elite muslimanske čaršije), dakle, jedan disonantan odnos različitih interesnih grupa bez jasnog cilja djelovanja. Čaršija je bila uz JMO i nije prihvatila reformističke ideje reisa Čauševića i njegovih pristalica. U tom sklopu, međutim, moralo se nastaviti graditi novu svijest i političku kulturu, spram politikanata koji, kako kaže Š. Kurtović, svoj utjecaj “zidaju jedino na zaostalosti muslimana”.³

Uz raspravu o velu i feredži pridošla je i rasprava o šeširu. Pitanje nošenja šešira ukazuje na odnos muslimana i nemuslimana, ali se to u raspravi ne kazuje tako eksplicite. Sejfulah Proho smatrao je, ko god da nosi šešir, on je izišao iz muslimanske zajednice – za njega je šešir bio znak nemuslimana. Reis Čaušević i njegove pristalice upozoravaju

³ Opširna polemika između H. M. Merhemića i reisa Džemaludina Čauševića o pitanju treba li žena muslimanka pokrivati svoje lice, objavljena je u listu *Novi behar*, br. 19, 1928. godine.

da “islam ne propisuje nikakve naročite nošnje”. On podsjeća da je fes početkom 19. stoljeća, kada je uveden u nošnju, osuđen kao bidat (vjerska inovacija). On smatra da muslimani mogu nositi šešir! Hakija Hadžić, naprimjer, smatra “magarcem svakoga onog koji misli, ako sam obukao šešir, da sam tim putem postao vlah”.

Svoja tumačenja pojedinih vjerskih pitanja u životu Bošnjaka reis Čaušević zasnivao je na tekstu Kur’ana i smatrao Ga je glavnim izvorom islamske vjere. Nije se želio svesti na mišljenja pojedinih pravnika. Pozivao je svakoga razumnog da čita kur’anski tekst i razmišlja.

Jednom je profesor Tajib Okić upozorio na stav reisa Čauševića oko apokrifnosti hadisa koji se bave proricanjem i predskazivanjem:

“U našoj zemlji jedan od najviših vjerskih dostojanstvenika, posljednji reis-ul-ulema za Bosnu i Hercegovinu i prvi za Kraljevinu Jugoslaviju, Njegova Preuzvišenost g. Hadži Džemaludin Čaušević zabacuje sve apokaliptičke hadise (koji sadrže kakvo pretskazanje i proricanje) ma ti hadisi našli mjesta čak i u autentičnim zbornicima Al-Buharija i Muslima kao potpuno ispravni sa formalne strane. Po njegovom mišljenju svi proročanski hadisi kose se sa Kur’anom, koji veli da sem Boga niko ne zna “gajb” (skriveno, nepoznato), a tradicija koja se protivi jasnom slovu Kur’ana jeste apokrifna.”⁴

Bošnjaci su u prvoj polovici 20. stoljeća pod udarom i pred nestankom. Rasprava o velu i šeširu, s naše bošnjačke strane, može se razumijeti kao pitanje Bošnjaka o sebi i svom identitetu unutar Kraljevine koja ne računa s njima kao autohtonim i samostalnim narodom. A to traganje za sobom vođeno je idejom da mi nećemo iščeznuti kao muslimani. Danas je moguće jasno vidjeti da je reis Čaušević bio prosvjetiteljski svjetionik zakašnjele reforme među muslimanima Bosne koji su se pogubili između “nacionalizirajućih projekata” prvih susjeda.

Kontekst 1928. godine (1920–1930)

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća unutar islama dolazi do pojavljivanja reformističkih strujanja koja su znak da se pokušava naći izlaz iz stanja u kojem su se zadesili muslimani širom svijeta. Kongres muslimana intelektualaca iz 1928. godine u Sarajevu, a povodom 25

⁴ Tajib Okić, “Islamska tradicija”, *Gajretov Kalendar*, 1937, str. 42.

godina rada kulturnog društva “Gajret”, predstavljao je dio velike rasprave o neophodnosti reformističkih zahvata u strukturu života muslimana u Bosni. Kontekst 1928. godine nije bio povoljan za Bošnjake – spomenimo nekolike osnovne crte: prema popisu stanovništva iz 1921. muslimani u Bosni čine tek 31,1% stanovništva, muhadžerski pokreti za Tursku ostavili su veliki neizbrisivi trag bošnjačkog nazadovanja, dolazi do demografske depopulacije Bošnjaka, koji tad čine samo 4,9% stanovništva Kraljevine SHS, sastavljene 1918, koja je od 1929. nazvana Kraljevina Jugoslavija; ta Kraljevina je *de facto* Velika Srbija; Bošnjacima je u tom sklopu priznat samo vjerski identitet (oni su samo religijska skupina), ali ne i poseban narodni / etnički identitet; tako su oni samo “otklon” od srpskog odnosno hrvatskog naroda; pokušavaju ih usput “nacionalizirati”; izjašnjavaju se kao Hrvati, Srbi ili Jugoslaveni. Islamske institucije u BiH imale su od 1909. Štatut za autonomno upravljanje vjerskim poslovima. Od 1913. počinje reis Čaušević svoj mandat, kada je dobio menšuru od šejhul-islama iz Istanbula, a car Franjo Josip (Franz Joseph) potvrdio je taj izbor. Na dan 26. marta 1914. Muhamed Džemaludin-ef. Čaušević svečano je proglašen reisul-ulemom Islamske zajednice u BiH. Bio je reis sve do 1930. godine kada je podnio ostavku.⁵ U Sarajevu je 1937. objavljen prijevod Kur’ana na bosanski jezik koji je reis Čaušević radio s hafizom Muhamedom Pandžom. Zahvaljujući reisu Čauševiću, muslimani u Bosni mogli su čitati islamske tekstove na bosanskom jeziku pisane arapskim pismom (*arebicom*) u kojem su se pojavili znakovi prilagođeni za glasove koji se čuju u bosanskom jeziku (p, ž, č, ć...). On je ovim pismom štampao svoj *Ilmihal*. Ali, i ovaj reisov poduhvat izazvao je prigovore brojnih protivnika. Arebicom je štampan i *Mevlud* hafiza Saliha Gaševića. Do Prvog svjetskog rata arebicom je štampano dvadesetak knjiga od kojih su neke uvedene kao udžbenici u mektebima i medresama. Borio se da se uvodi i latinica i ćirilica u pisanje, da se novine pišu na ovim pismima. U njegovim reformatorskim poduhvatima reis Čaušević imao je zbiljsku podršku ljudi kakvi su dr. Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Muhamed Seid Serdarević, Osman Nuri Hadžić, Musa Ćazim Ćatić, Abdulah Ajni Bušatlić, Sakib-ef. Korkut, Šakir-ef. Mesihović i mnogi drugi.

⁵Enes Karić, Mujo Demirović (prir.), *Reis Džemaludin Čaušević. Prosvjetitelj i reformator*, Knjiga 1, Ljiljan, 2002, str. 19.

Tokom dvadestih godina, u Šahovićima kod Bijelog polja 9–10. novembar 1924. godine crnogorski zločinci izvršili su genocid nad Bošnjacima – pobijeno je od 600 do 900 nedužnih ljudskih bića. Na taj zločin reagirao je reis Čaušević. U Sarajevu je 1924. pokrenuto drugo bošnjačko kulturno društvo “Narodna uzdanica”. Pisac Hamza Humo objavio je 1927. godine lirski roman *Grozdantin kikat*, čudesno djelo kojim se okončava pjesnička faza njegova stvaralačkog izražaja. Humo je od 1927. do 1930. bio urednik lista Gajret. U Sarajevu je 1925. organizirana pod patronatom HKD “Napredak” proslava “tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva”, ali manifestacija nije pobuđivala veći interes bivše jugoslavenske te savremene hrvatske historiografije i publicistike. Od 1919. godine Bošnjacima se oduzima zemlja i vakufi širom Bosne, u istočnoj Hercegovini ubijaju ih crnogorski komiti i srpski četnici bez ikakve odgovornosti. Agrarna reforma iz 1919. upropastila je tradicionalno bošnjačko plemstvo, zemljoposjednički sloj društva u BiH, te bila obilježena otvorenim antibošnjačkim nasiljem. Ulema strahuje od asimilacije muslimana koji su već počeli da se “nacionaliziraju” u srpskom i hrvatskom smjeru.

Od 1924. godine nema više hilafeta ni šejhul-islama u Turskoj. Mustafa Kemal paša udara temelje modernoj Republici Turskoj. Poslije šestojanuarske diktature 1929. dolazi do promjene položaja Islamske zajednice, ona gubi poziciju koja joj je bila osigurana Štatutom iz 1909. godine. Prema novom zakonu koji je usvojen 31. januara 1930. godine, reis i druge islamske institucije trebaju preseliti u Beograd. Na to je reis Čaušević reagirao ostavkom jer nije pristao da islamska zajednica izgubi autonomiju i potpadne pod potpunu kontrolu Beograda. Posmatrajući narod od 1903. do 1930. godine, reis Čaušević vidio je da su Bošnjaci, taj autohtoni evropski narod koji u tom periodu nema svoje države, svoje vlasti i slobode, potpuno zaostali i zapušteni, izgubljeni i dezorijentirani, bez jasnih vizija budućnosti i odlučnih ljudi da ih ostvaruju. On je u svakoj prilici ohrabrivao napredne Bošnjake da se javno angažiraju, da osnivaju političke partije i kulturna udruženja, da pomažu na prosvjeti naroda i posebno djece. U ovom periodu Bošnjaci još nemaju nikakvih obrisa jasne političke filozofije vlastitog djelovanja, oni još ne razlikuju narod i naciju, ethnos i demos, državu i društvo, epohu nacionalizma i kapitalizma, zanemaruju svoje staro ime prepušteni konzervativnim predstavama o životu.

Od 1882. godine muslimani u Bosni imaju Islamsku zajednicu koja se brine za njihov vjerski život, a na njezinu čelu je reisul-ulema. Po zakonima Monarhije, vjerske institucije autonomne su u odnosu na državu. Mehmed Džemaludin-ef. Čaušević započeo je 1913. reisovanje poslije ostavke reisa Šarca, a od 26. marta 1914. naimenovan za reisul-ulemu Islamske zajednice u BiH od strane cara Franza Josepha. Već se navršilo stotinu godina od tog događaja. Najvjerovatnije od 1887. počinje studirati u Istanbulu, a kasnije i u Kairu na Al-Azharu, gdje je slušao predavanja Muhameda Abduhua. U Bosni između 1903. i 1905. predaje arapski jezik u gimnaziji, postaje član Ulema-medžlisa, zadužen za pitanje obrazovanja, te aktivno učestvuje u formiranju *Gajret*. Od 1906. do 1907. glavni je urednik lista *Behar*. Putuje po Bosni i snima stanje među Bošnjacima i njihovim vjerskim obrazovnim institucijama. On je glavni zagovarač reformističkih ideja u okrilju islamskih vjerskih institucija, čime je navukao na sebe neprijateljstvo, zavist i mržnju tzv. konzervativaca unutar islamske zajednice i bosanskog društva tog vremena.

U svome reformističkom naumu, reis Čaušević smatrao je da se *vakufski imetak* može mnogo bolje iskoristiti. Pitanje reforme vakufa ostaje preokupacija i naprednih i konzervativnih snaga među Bošnjacima. Treba napomenuti da su predstavnici JMO-a bili zastupljeni u administraciji vakufa i željeli su očuvati kontrolu nad njim, dok je reis Čaušević želio reformirati i centralizirati upravljanje vakufima.

Evropska strujanja 1920–1930.

Dok mi u Bosni raspravljamo o feredži, šeširu i legitimitetu tumača islama, u Evropi se odvijaju kulturni procesi na višoj razini. Tako je, na primjer, u Frankfurtu na Majni 1923. osnovan *Institut für Sozialforschung* koji je postao centar kritičke teorije društva – postoji i danas na Univerzitetu Johann Wolfgang Goethe. Dakle, radi se o uspostavljanju znanstveno-istraživačke institucije koja je postala svjetski poznata i priznata kroz radove Horkheimera, Adorna, Fromma i mnogih drugih.

Prvi dio romana *Der Mann ohne Eigenschaften*, glavno djelo Roberta Musila i jedan od najvažnijih romana 20. stoljeća, objavljen je 1930. godine. Musila spominjemo i zbog toga što je u romanu iskovao riječ *Kakanien* (dolazi od “k. k.” ili “k. und k.” oznake za “kaiserlich-königlich”, “carske-kraljevske”) koja ironično označava Austro-Ugarsku monarhiju.

Thomas Mann je 1924. godine objavio roman *Der Zauberberg*, djelo koje se ubraja u *Bildungsroman* i opisuje nam boravak u jednom

zatvorenom svijetu sanatorija u visokim brdima – radnja se odvija u Dawosu, gdje se danas održavaju čuveni Dawos-forumi.

Hermann Broch romaneknu trilogiju *Die Schlafwandler* objavio je 1930. i u njoj predstavio propadanje njemačkog buržuskog društva.

Jedna od najzanimljivijih filozofijskih knjiga u 20. stoljeću Wittgensteinov *Tractatus Logico-Philosophicus*, u kojem se raspravlja o identificiranju odnosa između jezika i zbilje i pokušava ponuditi određenje granica znanosti, svoje prvo izdanje na njemačkom jeziku imala je 1921. godine, a na engleskom 1922. Knjiga je ostvarila veliki utjecaj na djelovanje Wiener Kreisa i ljudi kakvi su Rudolf Karnap, Bertrand Russell, Friedrich Weismann i mnogih drugih.

Heideggerova knjiga *Sein und Zeit*, glavno djelo njegove rane filozofije i jedno od glavnih filozofijskih djela 20. stoljeća, objavljena je 1927. godine. U njoj je Heidegger napravio ontološku diferenciju između bića i bivstovanja (*Seiende* i *Sein*), čovjeka promišljao kao *Dasein*, a posebno je napadnuta evropska novovjekovna metafizika subjektivnosti. Mnogi među nama slijedili su Heideggerove misli kroz *Holzwege* i *Feldwege*, te na taj način sudjelovali u gigantomahijskoj drami Evrope.

Komična opera *Mavra*, Igora Fedoroviča Strawinskog prvi put izvedena je u operi u Parizu 3. juna 1922. godine, a njemačka praizvedba 7. novembra 1925. godine u Kilu. Strawinsky je, također, napisao i operu u dva čina *Oedipus Rex* 1927. godine, vraćajući se na Sofokleovu tagediju *Oidipus tyrannos*. Adorno je u svojoj knjizi *Philosophie der neuen Musik* (1949) posebnu pažnju posvetio A. Schönbergu i I. Strawinskom.

Kongres muslimana intelektualaca 1928, "Gajret" i bošnjački intelektualci

Na početku 20. stoljeća, tačnije 20. februara 1903. u Sarajevu, Bošnjaci su pokrenuli svoje kulturno-prosvjetno društvo "Gajret". To se nije sviđalo austrougarskoj vlasti koja je potajno radila na opstrukciji osnivanja takvog društva. U decembru 1927. "Gajret" je organizirao konferenciju na kojoj bi se pripremio Kongres za septembar 1928. godine. Tada je reis Čaušević ustvrdio da kulturno društvo "Gajret" sa svojim potencijalima jeste u stanju da se bavi vjerskim pitanjima. Pozvao je intelektualce da dođu u džamije. Imao je zamisao da premosti jaz između intelektualaca obrazovanih u državnim gimnazijama i na univerzitetima u Beču, Zagrebu ili Beogradu i uleme, vjerski obrazovane inteligencije u medresama i drugim islamskim obrazovnim ustanovama.

Ovim je samo potaknut još veći sukob oko *legitimiteta* tumačenja vjere, kojim se konfrontira inteligencija i ilmija. Intelektualci su u polemici iz 1928. išli tako daleko da su ulemi odricali pravo da se bavi društvenim pitanjima. Ulema je u vrijeme austrougarske okupacije Bosne zabranjivala bošnjačkoj djeci da se školuju prema švapskim programima jer bi se navodno mogla “povlašiti”. Time su doveli do jednog konfuznog stanja neobrazovanosti i zaostalosti kod bošnjačke omladine. Spram toga intelektualci podsjećaju na “pravi islam” i ukazuju na pogrešno tumačenje “pseudo-uleme” kako bi joj osporili monopol na tumačenje islama. Povodom obilježavanja dvadesetpetogodišnjice “Gajreta”, u Sarajevu je 6. i 7. septembra 1928. godine održan Kongres muslimana intelektualaca. Kongresom je predsjedavao reisul-ulema Džemaludin Čaušević. Svečanost je trajala od 5. septembra do 7. septembra s bogatima kulturnim programom i uz brojne zvanice sa svih strana tadašnje države.

Na svečanosti u Narodnom pozorištu, u uvodnom govoru 5. septembra 1928. godine, dan prije otpočinjanja Kongresa, predsjednik Glavnog odbora “Gajreta” ing. Hajdar Čekro kazuje:

“Početak Gajretova rada pada u najkritičnije doba po muslimane u BiH, kada je tuđin nastojao da ih, izbačene iz njihove istorijske uloge i još od tog udarca neosvještene, poljulja u njihovu stavu i pridobije za se i za svoje zavojevačke ciljeve. Austrija, materijalno izlazeći u susret odgajanju muslimanske inteligencije, tražila je od nje i obavezu za protuusluge, koje nisu odgovarale našim narodnim interesima... Austrijske vlasti preko mnogih reakcionara, nastojale su da ometu ovaj pothvat muslimanskih inteligenata, koji ipak pod vodstvom dr. Safvetbega Bašagića (veliki aplauz dr. Bašagiću) uspjavaju da na 20. februar 1903. osnuju “Gajret”, kao jedino društvo za propagiranje kulturno-prosvjetnih ciljeva među muslimanima u BiH...”⁶

Za prvog predsjednika “Gajreta”, dakle, izabran je dr. Safvet-beg Bašagić, pokretač bošnjačkog kulturnog uzdizanja u 20. stoljeću i jedan od najobrazovanijih bošnjačkih intelektualca u našoj povijesti. Već od 1909. godine Osman Đikić daje “Gajretu” “nacionalnu dimenziju”, odnosno usmjerava ga ka srpstvu. Kasnije će “Gajret” u Beogradu u dodatku nositi Đikićevo ime. Prijestolonasljednik Petar, sin srpskog kralja, postao je protektor Gajreta i pomagao njegov rad. “Gajret” je,

⁶ “Tok proslave Gajretove Dvadesetpetogodišnjice”, *List Gajret*, 1928, br. 17, str. 259–260.

nažalost, potpao pod srpsku kontrolu i utjecaj sve do Drugog svjetskog rata, kada je ugašen. Iz našeg današnjeg vidika posmatrajući, "Gajret" je trebao poslužiti za drugu fazu posrbljavanja Bosne i njezinih muslimana nakon što je od 1863. u Bosni otpočeo proces novog imenovanja bošnjačkih pravoslavaca i Vlaha imenom Srbi. Osman Đikić ciljano je usmjerio "Gajret" u srpskom smjeru i tako kroz kulturni rad počeo "nacionaliziranje" Bošnjaka kao Srba. Od 1924. pokrenuta je "Narodna uzdanica" da bi taj proces bio zaustavljen, ali ovo je društvo, nažalost, završilo kao "hrvatski projekt".

Na početku 20. stoljeća Bošnjaci su imali negativan stav prema obrazovanju i školovanju pod vlašću Austro-Ugarske monarhije. Smatrali su da će izgubiti identitet ako se školuju u savremenim školama. U jednom izvještaju "Gajreta" iz 1906. godine stoji zabilježeno:

"Kad pred četvrt stoljeća Austro-Ugarska Monarhija u svoje ruke preuze upravu naše domovine, stupismo u bliži i neposredniji doticaj i saobraćaj sa narodima duševno i materijalno naprednijim, usljed čega se i životne prilike našeg islamskog elementa iz temelja promijenile. Nepripravni za taj veliki preokret, ne znadosmo se snaći u novim prilikama. Ne poznajući pravo ni društvenog života, ni državnog uređenja zapadnih naroda povukoše se tada naši imućniji i inteligentniji ljudi u svoje privatne poslove, da u miru doma svoga pričekaju kraj života, prepuštajući sudbini sve poslove i pitanja, koja se tiču budućnosti islamskog elementa i podmlatka. I, ograđujući se tako spram Zapada, ne sudjelujući u duševnoj i ekonomskoj utakmici drugih elemenata, nazadovasmo veoma, tako, da se naši domovi i imanja malo po malo počеше rasipati i izmicati.

Taj pojav kao naravna posljedica gore spomenutih uzroka posve je razumljiv svakom ko poznaje prirodne zakone o radu i mirovanju, o razvijanju i potiskivanju odnosno propadanju živih bića u životnim zajednicama. Isto tako je prirodna i shvatljiva činjenica da su napredne misli počeli prihvaćati ponajprije manje imućni i siromašni slojevi islamskog naroda, jer boreći se za svagdašnje životne potrebe svoje bijahu ovi slojevi od prije naučili cijeniti blagodati iskustva kao i praktična znanja i umijanja. Nove prilike otvoriše im oči da još pomnije posmatraju strane ljude te da proučavaju njihove prednosti i svoje nedostatke, dok napokon spoznadoše i uvjeriše se da je moderna nauka vrelo iz koga Evropljani crpe svoju premoć..."⁷

⁷ GAJRETOVO izvješće, *Kalendar Gajreta* za 1906. godinu

Vrlo pažljivo i s jasnom namjerom reis Čaušević nalazio se između ilmi-je i inteligencije. O njemu je Šukrija Kurtović, koji se 1940-ih otriježnio od srpstva, rekao da je to mula od Meke i Medine i mula od Stambola, imalac titule koju mu nije dao Kemal-paša nego halifa. U rezoluciji intelektualaca Sarajeva predstavljen je kao “jedini muslimanski vjerski poglavar na Balkanu s menšurom (akreditacijom šejhul-islama iz Istanbula)”.⁸ Reis Čaušević na kongresu je posebno izlagao stanje u obrazovanju muslimana. On podsjeća na negdašnji sjaj muslimanskog uma:

“Razna djela za razne znanosti pišu se i prepisuju i novi znanstveni izumi lete od istoka na zapad, od Bagdada prema Kurtubi. Pravnici, filozofi, geografi, kemičari, liječnici, astronomi, prirodoslovci i predstavnici drugih znanosti pišu svoja različita djela i tako šire svjetlo među muslimanskim svijetom. Sve znanosti toga doba dolaze u nastavni plan učenih zavoda. Učenjaci su se množili među muslimanima i bilo je za svaku znanost po nekoliko učenjaka specijalista, kao što danas ima u Evropi i u drugim kulturnim zemljama. Ali, nažalost, to nije dugo potrajalo i već u petom stoljeću po Hidžri vidimo gdje se progoni slavni učenjak i filozof Ibn Rushd i spaljuju se njegova djela u Kordobi. Preokreće se nastavni plan kod muslimana tako da se iz naukovnih zavoda izbacuje nauka o prirodi, šira povijest, filozofija i strani jezici. Sa ovim nastavnim planom daje se velika važnost šerijatskom pravu i u tom pogledu prave se razna cjepidlačenja i raspravlja se o pitanjima koja nikako ne dolaze u život...

Ibni Rushdova djela prelaze u Evropu i služe kao podloga za razvitak Evrope. Muslimani počinju da spavaju jedan dugi san, iz kojeg sna se nijesu mogli probuditi sve dotle dok nije Evropa, naoružana znanjem i raznim izumima, došla na vrata njihov kuće i dokazala Božansku Istinu da: znan i neznan ne može biti jednak, da znaniji uvijek potlačuje neznanijeg.”⁹

Osmanska uprava u Bosni ostavila je iza sebe medrese i mektebe. Uzdržavane su od strane vakufa. U tim školama nije bilo previše reda. Učilo se po nekoliko godina bez nekog ozbiljnog nastavnog plana. Učilo se uglavnom napamet. Knjige su bile na turskom. Državnog nadzora nad ovim školama nije bilo. Tridesetih godina 19. stoljeća Osmanlije su

⁸ “Reforme među muslimanima”, *Večernja pošta*, 2. januara 1928.

⁹ Enes Karić, Mujo Demirović (prir.), *Reis Džemaludin Čaušević. Prosvjetitelj i reformator*, knjiga 2, Sarajevo, 2002, str. 270–271.

počeli otvarati *ruždije* – osnovne škole – s redom i rasporedom i novim nastavnim programom. Ali, napominje reis Čaušević: “Kako naš svijet nije bio naučen na kakav red i raspored, poče mrziti te škole i usljed toga se vrlo mali broj svijeta okoristi tim zavodima.”¹⁰ Onda je došla austrougarska vlast u Bosnu, a u Švabine škole je išao vrlo mali broj đaka. Obrazovanje Bošnjaka bilo je u lošem stanju i na mizernom nivou. Vjerska prosvjeta kod muslimana u BiH bila je vrlo slaba. A razlozi su brojni: većina bošnjačkih sela širom BiH je bez osnovnih škola, školska politika, podsjeća reis Čaušević, odbija muslimane od osnovnih škola jer su udžbenici sastavljeni u duhu pravoslavne vjere i sadrže historijski netačne podatke koji vrijeđaju bošnjački narod. Pritom, bošnjačka djeca prisiljavaju se da obilježavaju pravoslavne praznike. Najzad, upozorava reis Čaušević, većina vjerskih službenika kod muslimana nije na potrebnoj razini obrazovanosti da bi mogla prosvjećivati muslimane u džematu. Zato bi trebalo ibtidaije izjednačiti s osnovnim školama. Udžbenici u školama ne bi smjeli ničim vrijeđati bošnjačku djecu i našu djecu ne bi iko smio prisiljavati da prisustvuje vidovdanskim i svetosavskim svečanostima. Niko nema pravo pozivati muslimane da pređu na “pradedovsku veru”, jer je islam sveopća Božija vjera.¹¹

Na kraju, treba još jednom potcrtati da je reisul-ulema Džemaludin Čaušević predstavljao *prosvjetiteljski svjetionik* u teškom vremenu borbe za opstanak i identitet muslimana u Bosni i Hercegovini. Bio je centralni agens reforme medresa i islamskog školstva uopće u domovini Bosni. Iskazao je svijest o egzistencijalnoj neizvjesnosti svoga naroda u Evropi usljed neobrazovanosti i nemoći da se brzo modernizira. Vidio je hiljade Bošnjaka muhadžera u Turskoj. Vidio je bogate i obrazovane Bošnjake, koji su napustili svoju domovinu i ostavile svoj neobrazovani, siromašni i nemoćni narod Švabi na upravu. Mi danas osjećamo stravične posljedice iseljavanja bošnjačkog naroda na Istok i Zapad. Zato je osuđivao hidžret i muhadžerske pokrete Bošnjaka.

Nama i dalje ostaje pitanje o tome kako nadvladati *konzervativni duh* koji je skamenio bošnjački narod i pomračio njegove vidike. Čaušević je uvidio da su Bošnjaci napravili katastrofalnu grešku zato što su iseljavali i što nisu svoju djecu slali u “švapske škole”, te što u isto vrijeme nisu

¹⁰ Enes Karić, Mujo Demirović (prir.), *Reis Džemaludin Čaušević. Prosvjetitelj i reformator*, Knjiga 2, Sarajevo, 2002, str. 271.

¹¹ Enes Karić, Mujo Demirović (prir.), *ibid.* str. 274–275.

uspjeli osnovati vlastite narodne škole koje su im iz Beograda počeli osnivati po Bosni od 1863. godine, ali kao “srpske škole”. Njegova je prosvjetiteljska vodilja jasna: *u obrazovanju je budućnost Bošnjaka*.

Rahmet mu duši!

[Govor prof. dr. Senadina Lavića na skupu u Gazi Husrev-begovoj biblioteci 20. novembra 2014. u Sarajevu, održanom povodom stogodišnjice ustoličenja za reisa Mehmeda Džemaludina ef. Čauševića. Organizatori skupa bili su: BZK “Preporod” i Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka.]

